

II. MEŞRUTİYET'TEN DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINA ATIL HALDE BIRAKILMIŞ HAYRAT KURUMLARI MESELESİ

Öğr. Gör. Dr. Fahri ÖZTEKE*

Öz

Türkiye coğrafyasında yüzyıllardır süren savaşlar ve sosyo-ekonomik gelişmeler beraberinde birçok meselenin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de zaman içinde kronik bir hal alan harabe vaziyetteki vakıf kurumlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorunsalıdır. II. Meşrutiyet, Mütareke, Atatürk, İsmet İnönü ve Adnan Menderes dönemlerinde gündemi meşgul eden bu konu hakkında iktidarlar halkın hassasiyetlerini ve ekonomik koşullarını göz önünde bulundurarak çözümler üretmeye çalışmışlardır. Ancak çözüm üretmenin tek taraflı olmadığı bu konu ile ilgili yetmiş yılı aşan süreçte harabe durumdaki camii, mescit, medrese, tekke, türbe ve sebiller enkaz vaziyetinden kurtarılmaya çalışılmıştır. Konunun teşhis edilip çözümler üretilmeye başlandığı II. Meşrutiyet Dönemi'nden 1970'li yıllara kadar uzanan zaman zarfında kamuoyu meseleye dini mekânların yıkılıp yıkılmayacağı perspektifinden yaklaşmıştır. II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu özgün koşullar konunun daha da karmaşık bir hal almasına sebebiyet vermiştir. Bir ara tartışmalara gayrimüslim vakıfların taşınmazları da dâhil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Vakıf, vakıf kurumları, II. Meşrutiyet.

II. Constitutional from Democrat Party's Potential out in the Inactive Charities

Abstract

The centuries-old wars and socio-economic developments in Turkey's geography have caused many issues to emerge. One of them should be concerned with how to evaluate the foundation institutions in the ruined state which has become chronic in time. II. the Constitution, Truce, Atatürk, İsmet İnönü and Adnan Menderes were very busy on this agenda and the authorities tried to produce solutions by considering the sensitivities and economic conditions of the people. However, over seventy years have elapsed over this issue, in which the solution maker is not unilateral, to try to get rid of the mosque, mosque, madrasah, Islamic monastery, tombs and public fountain. The issue is being diagnosed and the solutions started to be produced II. During the period from the Constitutional Period until the 1970s, public opinion approached from the perspective that religious places would not collapse. II. The specific conditions that caused World War II have made it even more complex. There was also a discussion on non-Muslim foundations' immovable properties.

Keywords: Foundation, foundation institutions, II. Constitution.

---

* Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fahri.ozteke@batman.edu.tr

1. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eski Vakıf Mülkiyetlerinin Değerlendirilmesine Dair Atılan Adımlar

Yakın dönem tarihimize dair özellikle de tek parti zamanına yönelik yapılan eleştirilerin başında ibadethaneler hakkında gerçekleştirilen uygulamalar gelmektedir. Oysa mesele derinliğine ele alındığında bu sorunsalın ortaya çıkışının, Cumhuriyetin ilanından yaklaşık çeyrek yüzyıl önce yapılmış bir takım düzenleme ve tartışmalarla ilintili olduğu anlaşılmaktadır. Başta camiler olmak üzere Osmanlı Devleti zamanında hayrat kurumları vakıflara bağlı olarak ayakta kalabilmekteydiler. Bu durum ve vakıfların işleyişindeki bazı aksaklıklar hesaba katılarak, 10 Mayıs 1911'de yasal bir düzenleme yapılmıştır. **Evkaf Muamelatının** daha düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla, Mekteb-i Evkaf'ın kurulmasına karar verilmiştir¹. Okul, Evkaf idaresine başta kâtip olmak üzere memur ve müstahdem (Hayrat-ı Hademat) yetiştirilmesini sağlayacak idi. Gerçekleştirilen son düzenleme konuyla ilgili tarihi süreçte hayrat kurumları personelinin durumuna dair atılmış ilk ciddi adımlardan biri olma özelliğine sahiptir. İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin² öncülüğünde yapılmış bu düzenlemeden sonra, 1930'lu yılların başına kadar Hademat-ı Hayratın konumu ve çalışma şartları hep tartışma konusu yapılmıştır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nden Cumhuriyet'e intikal etmiş vakıflarla ilgili ilk meselelerden birinin de bahsedilen personelin durumu olduğunu söylemekte hiçbir sakınca yoktur.

Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin girişimleriyle 1 Haziran 1911'de tarihi öneme sahip Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakde Tahvili Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. Kanunun vakıf himayesindeki camilerin yıkılarak başka amaçlarla kullanılmasına yönelik kısmında şu ifadeler yer almıştır:

"Maksadı tesislerine nazaran menfaati fev ve müstağni anha minha olan mebani-i vakfiye ile vakıf arsalarının nakid ile bilistibdal mebağ-i hâsıla ile kendi cinslerinden olan müesseseyi hayriyye inşasına ihtiyaç görülmediği takdirde civarında bulunan o kabil müessese-i hayriyyenin masarifi temin edildikten sonra buldukları

¹ Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlif Kanuniye (1327). Devre: 1, İçtima Senesi: 3, s. 98. Ankara: TBMM Basımevi.

² II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli isimlerinden Mustafa Hayri Efendi(1867-1922), Ürgüp doğumlu olup eğitim hayatını İstanbul'da tamamlamıştır. Darü'l-fünun'da Hukuk Şubesi ve Medresetü'l Kuzat'ta muallimlik görevlerinde bulunmuş ve siyasetle de meşgul olmuş bir şahsiyettir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yer almış olan Mustafa Hayri Efendi, II. Meşrutiyet Dönemi boyunca Mebusluk, Adliye ve Evkaf Nazırlığı, Meclis-i Mebusan Birinci Reis Muavinliği ve Şura-i Devlet (Danıştay) Reislığı gibi birçok görevi başarıyla yerine getirmiştir. Evkaf Nazırlığı'dan 12 Mart 1914 günü Şeyhülislamlık vazifesine tayin olunan Mustafa Hayri Efendi, İstanbul'un işgalinden sonra Malta'ya sürgüne yollanmış ve daha sonra tekrar Türkiye'ye dönerek baba ocağı Ürgüp'e yerleşmiştir. Burada yaşamını sürdürürken 1922'de vefat etmiştir. Mustafa Hayri Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Altınsu (1972). Osmanlı Şeyhülislamları, Ankara: Ay yıldız Matbaası, s. 243-249; Esra Yakut (2005). Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 14, 140, 145, 194, 195, 196.

mahallerin ihtiyacı nazarı dikkat ve itinaya alınarak evvela mesacid-i şerife, saniyen mekatib-i ibtidaiyye ve medarisi ilmiyye, salisen hastane gibi müessesatı hayriyye inşasına ve masarifi daimesi temine Eokaf Nezareti mezundur"³.

Belirtilen kanuni düzenleme ile ilk defa ibadethaneye ihtiyaç olmadığı takdirde bazı camiilerin kadro harici bırakılabileceğine vurgu yapılmıştır. Kullanılmayacak halde olanların ise sırasıyla mescit, ilkokul, medrese veya hastane şeklinde kamulaştırılacağı belirtilmiştir. Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakde Tahvili Hakkında Kanun, Mebusan Meclis'inde hararetli tartışmalardan sonra kabul edilse de Meclis-i Ayan'da yapılan görüşmelerde "camiiler" hariç tutularak dönüşüme onay verilmiştir. Bu süreçte kamuoyunda harabeye dönüşmüş ibadethanelerin yıkılıp yıkılmayacağı meselesi günlerce tartışma konusu yapılmıştır⁴. Bu tartışmaların şekli ve gösterilen hassasiyetler, Cumhuriyet Dönemi'nde aynı konu üzerinden yaşananlarla ciddi benzerlikler göstermektedir.

Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakde Tahvili Hakkında Kanun'un Cumhuriyet Dönemi'ndeki izdüşümüne 2 Eylül 1925 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nde rastlamak mümkündür. Bu Kararname, camiilerle ilgili olmamakla beraber ayrıca hassas bir konum ihtiva eden tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına daırdır. Dini ve sosyal içerikli bu kurumların yeniden tanziminde Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakde Tahvili Hakkındaki Kanun'dan fazlaca etkilenildiği anlaşılmaktadır. Buna göre okul olarak kullanmaya mimari yapısı uygun olan tekkeler Milli Eğitim Bakanlığı'na (Maarif Vekâleti) terk edilecek; diğerleri ise satıldıktan sonra temin edilen parayla köylerde okullar kurulması sağlanacaktı. Sanat değeri yüksek ve tarihi önemi olan türbe ya da tekkeler muhafaza altına alınarak⁵ görevlileri yeni açılan kamu binalarında imam, müezzin veya vaiz olarak görevlendirileceklerdi⁶. Cumhuriyet Dönemi'nde tekkelerden camiilere kadar tüm vakıf mülkiyetlerinin kamusallaştırılmasında ve buralarda çalışan personelin durumunun

³ Müstağniyane Kalan Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nakit ile İstibdali Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Düstur (1 Haziran 1327). Tertip: 2/ Cilt: 3, Kanun No: 2774; Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlifi Kanuniye (1327). Devre: 1, İçtima Senesi: 3, s. 235. Ankara: TBMM Basımevi.

⁴ Kıvanç Esen (2011). Tek Parti Dönemi Camii Kapatma/Satma Uygulamaları, Tarih ve Toplum, Sayı: 13, s. 96.

⁵ Örnek olarak ele alındığında Türk kültür tarihinin en önemli mekânlarından biri olan Mevlana Türbesi tarihi öneme sahip olduğu gibi sanat değeri de oldukça yüksektir. Türbenin kubbesi eski Türklerdeki çadır şekillerinden etkilenerek yapılmıştır. Bütün bu özellikleri göz önüne alınarak Hazreti Mevlana'nın Türbesi ve yanındaki tekke, tarikatların kapatılmasından sonra koruma altına alınmak amacıyla müzeye çevrilmiştir. Mevlana Türbesi ve Tekkesinin Asar-ı Atika Müzesine çevrildiğini gösterir kararname için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi[BCA]. (6 Haziran 1926). 30 18. 1118 24. 4. Evrak No: 3426. Kararnameden sonra Mevlana Türbesi ve Tekkesinin müzeye dönüştürülmesi 1927'de gerçekleşmiştir. Mevlana Türbesinin tarihi serüveni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Naci Bakırcı (2007). Konya Mevlana Dergâhı, İstem, Sayı: 10, s. 193-204.

⁶ Resmi Gazete (13 Aralık 1925). No: 243, s. 744, Kanun No: 2431.

belirlenmesinde izlenen yöntem II. Meşrutiyet Dönemi'nden kalıcı izler taşımaktadır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin hemen başında yapılan tartışmalar Osmanlı Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'nde camiilerin yıkılabileceğine sıcak bakabilecek milletvekilleri olduğunu açığa çıkarmıştır. Ancak Osmanlı yönetimi genel anlamda müessesat-ı hayriyeye karşı **hassasiyet** göstererek davranmıştır⁷. Bu genel eğilimde şahsi itikadi anlayışların yanında Anadolu halkının dünyanın hiçbir coğrafyasında olmayacak kadar vakıf mallarına gösterdiği saygının da önemli tesiri olmuştur. Cumhuriyet öncesinde camiilerin tasnifini doğrudan ilgilendiren en önemli resmi düzenleme 5 Ağustos 1913 tarihli "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi"dir. Altmış iki maddeden oluşan Nizamnamenin 56. maddesi ihtiyaç fazlası olduğu veya harap halde bulunduğu için kadro harici bırakılacak camiilere dair maddeler ihtiva etmektedir⁸. Buna göre, her vilayette ve kazada Evkaf Nazırı tarafından tesis edilecek komisyonlar camii ve diğer hayrat-ı müessesat hakkında tasnife dair kararlarını yazılı bir biçimde Evkaf Nezareti'ne bildireceklerdir. Tasnif sırasında binayı yaptıran kişi ya da kişilerin ve vakıf idaresinin koyduğu kurallara saygı duyulacaktır.

Tevcih-i Cihat Nizamnamesi, hayrat-ı müessesatta çalışacak kişilerin taşınması gereken özelliklerle ilgili hükümler de içermekteydi. Nizamnamede sadece camiilerle ilgili değil hayır müesseselerinde görev yapacak personele dair de sınıflandırma yapılmıştır. Eğitim öğretime tabi olmadan hademat-ı hayratta çalışacaklar için "cihat-ı bedeniye" tanımlaması yapılmış idi. Bir öğrenim aldıktan sonra görev yapacaklar için ise "cihat-ı ilmiye" ifadesi kullanılmıştır. Bundan sonraki dönemlerde cihat-ı ilmiye sınıfında yer alacaklar için kıstaslar yükseltilerek din görevlilerinin ilimsel düzeyleri arttırılmak istenmiştir⁹. Nizamnamenin sekizinci maddesinde, "*Mebni-i müsabaka imtihanında ehliyetle olduğu tahakkuk edecek*"¹⁰ ifadesi cihat-ı ilmiye görevlilerinin ciddi bir sınavdan geçirildikten sonra vazifeye başlayacaklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nde camiileri kapsayan tasniflendirme ve din görevlilerinin nasıl belirleneceğine dair hükümler, 1930'lu yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı(Riyaseti)'nin aynı sahaya yönelik belirlediği prensiplere bir şekilde etki yapmıştır¹¹.

⁷ Nazif Öztürk (1995). Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 273.

⁸ Düstur (5 Ağustos 1329). Tertip: 2/ Cilt: 5, Kanun No: 3392, s. 608.

⁹ Gotthard Jaschke (1972). Yeni Türkiye'de İslamlik, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 55.

¹⁰ Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlifi Kanuniye (1329). Devre: 1, İctima Senesi: 3, s. 99. Ankara: TBMM Basımevi.

¹¹ 1931, 1935, 1937 yıllarında yapılan yasal düzenlemelerle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın başta imam hatipler olmak üzere din hizmetlerini gören kadrolarına bir takım sınırlamalar getirilmiş ve camiilerden ihtiyaç fazlası olan personel kadro harici bırakılmıştır. Bu düzenlemeler sırasında 1913 Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin bazı maddeleri günün koşullarına uyarlanarak aynıyla hayata

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki'nin dini konulara yaklaşımına en fazla tesir eden aydın kuşkusuz Ziya Gökalp olmuştur¹². Gökalp'in 1916'da hazırladığı "din reformu tasarısının" büyük bölümü partinin 1917'de gerçekleştirilen kongresinde kabul edilmiştir. Bu kongrede alınan kararlar laik devlet düzenine geçişte önemli kilometre taşlarındandır¹³. Ziya Gökalp, tasarısında camii ve mescit gibi kurumların idaresinin Şeyhülislamdan (müfti el-enam) alınıp Evkaf Nezareti'ne verilmesini önermiştir¹⁴. Bu türden bir uygulamayla devletin vakıflarla ilintili yerler üzerinde daha etkili olması amaçlanmıştır. Gökalp'in tasarısındaki amaçlarından biri de kuşkusuz vakıfların yönetimini modern bir hüviyete kavuşturmaktır. Gökalp'in önerisi olağanüstü şartlar gereği Cumhuriyet öncesinde yerine getirilememiş ve ilerleyen kısımda izah edileceği üzere 1931'deki düzenleme ile hayata geçirilmiştir.

Vatan savunmasının her şeyin önünde tutulduğu Mütareke Dönemi'nde ulusal direniş hareketinin lider kadroları dinin Anadolu insanını birleştiren özelliğinden istifade etmeyi tercih etmişlerdir. Bu sebeple Milli Mücadele yıllarının kaotik ortamında müessesat-ı hayriyeden vatan savunmasında yararlanılmıştır. Başta tekkeler olmak üzere vakıf kurumları harabe ve bakımsız da olsalar buralardan askerin yiyecek/barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda istifade edilmiştir¹⁵. Atatürk ise aynı dönemde bazı tarikat şeyhlerine mektuplar yazarak irtibatlı oldukları vakıfların her türlü imkânlarını kullanarak, onlardan milli güçlere destekçi olmaları talebinde bulunmuştur¹⁶. Bu tür girişimler vakıf merkezli yerlerin yurt savunmasına katılmalarına olumlu etki yapmıştır. Ancak bu hassas süreçte yaşananlara rağmen atıl vaziyetteki hayrat mekânlarıyla ilgili meselelerinin çözüme kavuşmaması, bu konunun tüm yönleriyle Cumhuriyet Dönemi'ne intikal etmesine sebep olmuştur.

2. Kemalist Modernleşmenin Harap Vakıf Mekânlarını Dönüştürme Süreci

Atatürk, öncelik olarak Osmanlı Devleti'nin dinsel örgütlenmesini ve siyasi yapısını olduğu gibi bırakmıştır. Bu genellemeden hariç tutulacak tek kurum şartların zorlamasından dolayı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti olmuştur. Şer'îye Evkaf Vekâleti ise ilk TBMM ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında

---

geçirilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi bkz. İhtar Gözaydın (2009). *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 65-67.

¹² Ziya Gökalp'in dini konularının çağa uyarlanarak revize edilmesi gerektiğine dair fikirleri ve bu konuda İttihatçılar üzerindeki tesirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baki Öz (2004). *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*, İstanbul: Can Yayınları, s. 23-40.

¹³ Mehmet Emin Elmacı (2006). *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi, s. 219.

¹⁴ Ziya Gökalp (27 Teşrinievvel 1332). *İttihat ve Terakki Kongresi*, İslam Mecmuası, Cilt: 4, Sayı: 48, s. 975, 976.

¹⁵ Nuri Köstüklü (2005). *Vatan Savunmasında Mevlihaneler Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 124-147.

¹⁶ Mustafa Kara (1999). *Din Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 264.

Osmanlı Şeyhülislamlığından farklı bir şekilde tesis edilmiştir. Şeyhülislamlık kadar yetkilere sahip olmayan Vekâlet, Kemalist milliyetçilere icraatlarında dinsel meşruiyet sağlamış ve hareket alanlarını genişletmiştir. Hatta halk çoğu zaman bu kurumu Şeyhülislamlığın Ankara'daki izdüşümü gibi algılamıştır. Bu algının farkında olan Atatürk, hassas zamanlarda Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin bütünleştirici nosyonundan faydalanmıştır¹⁷.

Devrimci kadrolar Cumhuriyet'in ilanından sonra Şer'îye Evkaf Vekâleti'ne karşı tutum değişikliğine içine girmişlerdir ki, bu somut sonucun doğmasında Hilafet makamının yaptığı hatalar önemli ölçüde rol oynamıştır¹⁸. Ancak bu süreçte yaşananlar Atatürk'ün ifadesiyle yeni bir devrim için girişimde bulunmasına uygun "şeraiti" hazırlamıştır¹⁹. Hilafet merkezli siyasi meselelerin yaşandığı kaotik bir ortamda, 3 Mart 1924 günü TBMM'ye üç adet yasa önergesi sunuldu. Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi²⁰ ve elli arkadaşının TBMM'ye sunduğu önergede Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin ilgası da talep edilmiştir. Nihayetinde TBMM'de oy çokluğu ile kabul edilen 429 nolu yasa ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti lağv edilince²¹ bütün taşınmaz ve değer içeren taşınır evkaf eserlerinin millete intikal ettirilmesi kararlaştırılmıştır²². Yeni yasal düzenlemeyle camii, **medrese** Cumhuriyet Tarihi'nde satışı yapılmış ilk vakıf kurumu medreselerdir)²³, tekke, türbe ve zaviyeler gibi vakıf bağlantılı

¹⁷ İsmail Kara (2012). Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 51, 62.

¹⁸ Son halife Abdülmecid Efendi ile devlet erkânı arasında yaşanan gelişmeler ve Abdülmecid'in hilafetin ilgası sürecinde yapmış olduğu hatalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamran Ardaçoç (1955). Hilafet Meselesi, İstanbul: Petek Yayınları.

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk (2011). Nutuk, (Düzenleyen: Şefik Memiş ve İsmail Şen), İstanbul: Tıpkıbasım Yayınevi- Çevrimyazı, s. 342.

²⁰ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin önemli görevler üstlenmiş şahsiyetlerinden olan Halil Hulki Aydın(1869-1940), Mebusan Meclisi'nde ve TBMM'de Milletvekilliği yapmıştır. Bir dönem Siirt Müftülüğü görevini yürütmüştür. Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan işgallere karşı Siirt Sancağı'nda "mitingler reisliği" vazifesini başarıyla yönetmiştir. Doğu Anadolu'daki Müslümanları işgaller karşısında tepki göstermeye davet etmiştir. Milli Mücadele yıllarında, Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Başkanlığını da üstlenip Bitlis-Siirt ahalisinde Atatürk'ün adeta gözü kulağı olmuştur. Bölgede aşiretlere nüfuz edebilen saygın kişiliği ile ulusal direniş hareketine halkın katkısını daha da arttırmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde devrimlerden yana tutumlarıyla bilinen Halil Hulki Aydın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haluk Selvi ve Bülent Cırık (2014). Milli Mücadele'de Bitlis ve çevresi(1918-1921), Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 220-225; Ömer Obuz (2017). Milli Mücadele'ye Şark'tan Bir Destek: Siirt Örneği, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 27, s. 266-273; Haluk Hulki Aydın'ın milletvekilliği döneminde TBMM'ye sunduğu önerge, teklif ve konuşmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 2, 5, 7, 15' de yer alan ilgili sayfalar.

²¹ Düstur(3 Mart 1924). Tertip: 3, Cilt: 5, Kanun No: 429.

²² 3 Mart 1924 günü Halifeliğin kaldırılması ve Şer'îye Evkaf Vekâleti'nin ilgası ile ilgili Mecliste yapılan görüşmeler sırasında yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre: 2, Cilt: 7, s. 27-69.

²³ 3 Mart 1924 günü TBMM'de kabul edilen bir diğer önemli yasa 430 nolu Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. Bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra 11 Mart 1924 günü Maarif Vekili Vasıf Bey, eğitimde birliği sağlamak adına medreseleri kapattığını açıklamıştır. Kapatılan medreseler yüz yıllarca vakıflar sayesinde ayakta kalmış müesseselerdi. Kapatılmalarından sonra hiçbir şekilde

kurumların idaresi için 3 Mart 1924 günü iki önemli müessese tesis edilmiştir. Devrim kurumu olan bu müesseselerden, Diyanet İşleri Başkanlığı din işlerinden sorumlu²⁴, Evkaf Umum (Vakıflar Genel) Müdürlüğü ise vakıfların idaresinden sorumlu tutulmuştur²⁵. İki müessese kuruluş aşamasının ardından yüz yılların yaşanmışlıkları ve ihmallerinden kaynaklı harap vakıf kurumlarının çözümü adına kısa sürede harekete geçmişlerdir²⁶. Bu süreçte konunun merkezinde yer alan mekânlar ise camiiler olmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra camiilerin tasnifine dair gerçekleştirilmiş ilk yasal düzenleme Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 12 Haziran 1924'te hazırlanmış bir talimatnameden ibarettir. Talimatnameye göre, camilerin tasnifi konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na kısmi anlamda bir sorumluluk yüklenmiştir. Bu düzenleme Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış birçok uygulama da olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nden epey izler taşımaktadır. Sekiz maddelik talimatnamenin özellikle III. maddesi Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin içeriği ile birebir örtüşmektedir²⁷. Zira talimatnameye dair TBMM'de yapılan görüşmeler sırasında Kastamonu Milletvekili Hasan Fehmi Bey'de bu durumu Şeyhülislam Hayri Efendi'nin ismini öne çıkartarak dile getirmiştir²⁸. Cumhuriyet'in ilk yıllarında harabe vaziyetteki vakıf mülklerine dair yapılan uygulamaların fikir babası Şeyhülislam Hayri Efendi'dir. Çünkü harap vakıf mülkiyetlerinin nasıl değerlendirileceği sorunsalı Osmanlılardan Atatürk Türkiye'si'ne intikal etmiştir. Bu mesele Cumhuriyet Dönemi'nde zuhur etmiş bir konu değildir. İntikalin temel nedeni II. Meşrutiyet Dönemi'nde

---

kullanmaya müsait olmayan harabe vaziyetteki medreseler satışa çıkartılmıştır. Böylece Cumhuriyet Tarihi'nde satış yapılan ilk vakıf bağlantılı kurumlar medreseler olmuştur. Ancak sayı ve kapladıkları arazi itibarıyla medreselerle ilgili meseleler camiiler ve tekkeler kadar gündemi meşgul etmemiştir. Medreselerin satışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Medreseler Satılıyor (25 Eylül 1340). Sebülürreşad, Sayı: 24, s. 317; Behçet Ünsal (1969). İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri Dergisi, Sayı: 2, s. 5-60.

²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı'nun tesisi ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gözaydın, age;; Nail Aslanpay (1973). Diyanet İşleri Başkanlığı (Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması). Ankara: Ayyıldız Matbaası.

²⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, 1995, age.

²⁶ 3 Mart 1924 tarihli 429 nolu yasa ile 1931 yılında yapılacak düzenlemeye kadar camii ve mescitlerin idaresi, buralardaki görevlilerin atama işlerinin sorumluluğu Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Camii ve mescitlerin müştemilatı(eklentileri), gelir getiren mülkiyetleri(gedik), teberrükat eşyalarının (din hizmetlerinin yerini getirilmesi için tahsis edilmiş nesnelere) muhafazası Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bırakılmıştır. Laik devletin bu uygulaması Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanını sınırlandırmış ve bu sayede 1931'deki düzenlemeye zemin hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Onay (2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camiilerin Finansmanı, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 18, s. 51, 52; Nilgün Çevrimli (2013). Teberrükat Eşyalarının Evkaf'taki Serüveni, Vakıflar Dergisi, Sayı: 39, s. 147-170.

²⁷ 12 Haziran 1924 tarihli camilerin tasnifi ile ilgili talimatname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BCA. (12 Haziran 1924). 51. 05. 2. 1. 39. Diyanet İşleri Başkanlığı'nun talimatnamesiyle, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi arasındaki temel fark, talimatnamenin ilk zamanlar sadece belirli şehir merkezlerini kapsamıdır. Nizamname ise ilk çıkarıldığı andan itibaren tüm ülkedeki camiilere yönelik olmuştur.

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:2, Cilt: 31, s. 212.

gerçekleşmiş hararetili tartışmalara ve yasal düzenlemelere rağmen konuyla ilgili uygulamaların çok az olmasıdır. Ancak kamuoyunun II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Cumhuriyet Dönemi'nde de meseleye yaklaşımındaki ortak nokta "camiiler mi yıkılacak?" tarzında olmuştur.

1925 yılında TBMM'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ele alınırken Karesi (Balıkesir) Milletvekili Vehbi Bey'in camilerin durumunu referans göstererek yaptığı konuşma harap vakıf mülkiyetlerinin nasıl değerlendirileceği konusunda o zamanki devlet yöneticilerimizin fikirlerini göstermesi açısından tarihi öneme sahiptir. Vehbi Bey, TBMM kürsüsünde ilk defa hiçbir şekilde kullanılamayan camiilerin yıkılabileceğinden söz etmiştir:

*"Hani Ankara'da memleketi cem edecek bir camii? Yok, hepsi birer mescitten ibaret. Sonra adım başında birer harabe, sonra ledelhace askerden kaçmak için bir adam sığınıyor. Adam sığınacak ise neden? O da yok. Kapısı kapalı, örümcekler, hatta köpekler yatar. Dokunursanız kıyamet kopar. Köpek yatarken neden sesin çıkmaz, gübre atılırken neden sesin çıkmıyor efendi? Camii sakız gibi temiz olsun, mademki camii var, ya camii olsun veyahut yıkalım. Girdiğimiz vakit iğrenmeyelim ve içerden ana bir ruhaniyet nefh etsin"*²⁹.

Karesi Milletvekili Vehbi Bey konuşmasında, yaklaşık 200 yıldır harap haldeki hayrat müesseselerinin durumunu net bir biçimde ifade etmiştir. Ayrıca eski ve kullanılamaz haldeki camiilerle ilgili bir türlü söylenmeyen temizlik meselesi de ilk defa bir devlet kurumunun çatısı altında açık yüreklilikle seslendirilmiştir. Vehbi Bey'in Mecliste heyecan uyandıran konuşması karşısında Başbakan Fethi Okyar şu sözlerle hükümetin müracaat ettiği yöntemi belirtmiştir:

*"Harap bir halde kalmış olan mesacidin ve cevamiin satılarak akara tahvil olunması için bu seneki evkaf bütçesine bir madde kanuniye derc olunmuştur"*³⁰.

Fethi Bey'in TBMM'de sarf ettiği sözler kısa olsa da içerik olarak büyük anlam ifade etmektedir. Dönemin Başbakanının ifadeleri, şimdilik eyleme geçilme de Cumhuriyet Tarihi'nde harabe vaziyetteki vakıf kurumlarının satışa çıkarılmasına dair ilk teşebbüsün 1925 başlarında yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak işlevlerini yerine getirebilecek hayratla ilgili TBMM'de gerçekleştirilmiş görüşmelerden sonra 1925 bütçesinde onarım bedeli tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır³¹. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1925 yılında bütçesinden korumaya ayırdığı kaynak miktarı 2.510.106 lira olmuştur³². Bu miktarın önemli bir bölümü kervansaray, han, hamam, camii ve mescit gibi

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:2, Cilt: 14, s. 219, 220.

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:2, Cilt: 14, s. 220.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:2, Cilt: 18, s. 52, 53.

³² Emre Madran (1996). Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında(1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi-I, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1-2, s. 68.

yerlerin onarımı için kullanılarak Türk Tarihi için önem arz eden yerler tekrar kullanıma kazandırılmaya çalışılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki personelin çalışma koşulları ve atıl vaziyetteki camiilerin durumu hakkında 1927’de yeni bir düzenleme tertip edilmiştir. 19 Nisan 1927 günü TBMM’de saatlerce süren hararetli tartışmalardan sonra kabul edilen “Muvazene-i Umumiye Kanunu” ile Diyanet İşleri Başkanlığı’nın merkez ve taşra örgütlerine bütçeden ödenek tahsis edildi³³. Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak ilk defa bir takım şube müdürlüklerinin oluşumuna imkân tanındı³⁴. Yirmi dört maddeden meydana gelen kanunun 14. maddesi ile camilerde hakiki ihtiyaç sahiplerinin hangi görevlilerden oluştuğu netleştirildi. Bu maddeyle camiilerde hurafelerin yayılmasına yol açabilecek buhurdancılar ve muvakkitler tasfiye edilmiş oldu. Böylece Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı’na çeşitli açılardan sorun teşkil eden ve XX. yüzyılda hiçbir şekilde varlığına ihtiyaç duyulmayan kişiler Cumhuriyetin ilk senelerinde kadro dışı bırakılmıştır. Bu sayede vakıf mülkiyetlerine dair meseleler biraz daha sadeleştirilmiştir. Fakat 1927 düzenlemesi hakiki ihtiyaç, temel prensibinden hareketle camiilerin kapatılmasına kolay olanak tanıdığı için kamuoyunda eleştirilmiştir. Konuya dair Mecliste gerçekleştirilen görüşmeler sırasında söz alan Gaziantep Milletvekili Ahmet Remzi Bey, Cumhuriyet hükümetinin bu son düzenlemeyle amacının imam hatipler ile müezzinlerin içinde bulunduğu koşulları iyileştirmek olduğunu dile getirmiştir³⁵. Bu konuşma ile gelecek yeni tepkilerin önü kesilmeye çalışılmıştır.

12 Haziran 1924’de gerçekleştirilen camii tasnifinden sonra, camiilerle ilgili “II. Tasnif Talimatnamesi” 8 Ocak 1928’de hazırlanmıştır. Dokuz maddeden oluşan talimatnamenin III. maddesinin “A” bendinde ibadet için kullanılan camiilerin tasnifi, “B” bendinde de hayrat-ı hadematın kadro esaslarına yer verilmiştir. Talimatnamenin “C” bendi camiilerin gelecekteki durumları için büyük önem taşımaktaydı. Buna göre, hakiki ihtiyaca dâhil edilecek camii görevlilerinin vazife yaptıkları dini mekânlar arasında en az **500 metre** mesafe olması zorunluluğu getirilmiştir³⁶. Fakat ihtiyaç durumunda belirtilen mesafe üzerinde değişiklik yapılabileceği de dile getirilmiştir. 1928’deki düzenlemeyle ihtiyaç fazlası camiiler ve personeli kadro harici kalabileceklerdi. 1928’deki talimatname Cumhuriyet Tarihi’nde camiilerin kapatılmasına doğrudan zemin hazırlayan ilk yasal düzenleme sayılmaktadır.

³³ Gözaydın, age, s. 64.

³⁴ 1927 yılında TBMM’de gerçekleştirilen görüşmeler sırasında Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi ile ilgili yapılan tartışmalar ve aynı yıl başkanlığın kurumsallaşmasına dair atılan adımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Aytürk vd. (1987). Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 6-32.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:2, Cilt: 31, s. 206.

³⁶ Esen, age, s. 103.

28 Mayıs 1927 tarih 1057 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde bulunan bilcümle mebanî-i resmîye ve millîye üzerindeki tuğra ve methiyelerin kaldırılması hakkında kanun” ve yukarıda belirttiğimiz 8 Ocak 1928 tarih 6061 sayılı talimatnamenin üçüncü maddesinin “C” bendi, kişisel anlamda suiistimallere sebebiyet verebilecek türden özelliklere sahiptiler³⁷. Bu düzenlemeleri uygulamak istediği gibi anlayan amirler birçok Türk-İslam sanat eserine ve dolayısıyla vakıf mallarına zarar vermişlerdir. Bir takım keyfi uygulamalar sonunda durumun geldiği noktayı fark eden Atatürk, yayınlanmasına ön ayak olduğu tamimlerle gelişmelere müdahil olmuş ve tarihi ya da mimari önem arz eden vakıf mülkiyetlerinin korunmasını sağlamıştır³⁸.

8 Ocak 1928’deki talimatnameden itibaren harap ve kullanılamayacak durumdaki camii ya da mescitler arazileriyle birlikte satışa sunulmuştur. Bu sayede tüm dünyada yaşanmakta olan ve Türkiye’de de etkileri fazlasıyla hissedilen ekonomik buhran karşısında devlet nakit ihtiyacının bir bölümü temin etmeye çalışmıştır³⁹. Aslında ekonomik açıdan sıkıntılı zamanlarda atıl vaziyetteki mülkiyetlerin kamulaştırılarak nakde çevrilmesi işlemi dünyanın çoğu yerinde yapılan bir uygulamadır. Türkiye’de ise vakıf mülkiyetleri nezdinde meselenin bir tartışma konusu haline gelmesinde dini yerlere karşı duyulan saygının ve yukarıda değinildiği üzere kimi amirlerin keyfi hareketlerinin rolü büyük olmuştur. Bütün bunlara rağmen yıllarca sürmüş savaşların meydana getirdiği tahribatlar ve sosyo-ekonomik koşulların iyi olmaması XX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu’yu adeta bir **vakıflar mezarlığına** dönüştürmüştü.

1930’lu yıllarda yapılan yasal düzenlemeler başta camiiler olmak üzere vakıf mülkiyetlerinin tasnif ve satışlarını daha da hızlandırmıştır. Türkiye’de özellikle camii, mescit ve tekkelerin arazileriyle birlikte kamusallaştırıldığı en yoğun dönem olarak 1931-1945 yılları arası dikkat çekmektedir. Bu hassas dönemde vakıf mülkiyetlerinin müzayede yoluyla satışa çıkartılarak nakde çevrildiğini göstermesi açısından **Bitlis**’te yaşananlar büyük önem arz etmektedir. Meselenin geniş bir perspektifte değerlendirilmesi açısından Beylikler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde vakıfların inşasında kritik öneme sahip Bitlis vilayetini örnek olması için merkeze yerleştirmekte hiçbir sakınca yoktur. Bitlis Anadolu’da Müslümanlığın ve vakıf kültürünün egemen

³⁷ Semavi Eyice (2013). Mustafa Kemal Atatürk, İslam Ansiklopedisi, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 31, s. 337.

³⁸ Atatürk’ün mimari öneme sahip ve sanat değeri olan tarihi esere bakışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Afet İnan (1938). Resim Galerisi, Belleten, Cilt: 2, Sayı: 5-6, 251, 252; Tahsin Öz (1956). Atatürk ve Türk Sanatları, Belleten, Cilt: 20, Sayı: 80, s. 585-598; Melahat Özgü (1963). Atatürk’ün Edebiyat ve Sanat Anlayışı, Belleten, Cilt: 27, Sayı: 108, s. 21-56.

³⁹ Dünyada 1929 yılında küresel boyutlu bir ekonomik buhranın yaşanması karşısında, Türkiye’de camii ve mescit satışlarının yapılmaya başlandığını kanıtlayan örnek belge için bkz. BCA. (4 Aralık 1929). 020. 18. 01. 02. 6. 59. 9.

olmaya başladığı ilk yerleşim birimlerindedir⁴⁰. Yalnızca 17 Aralık 1937-24 Ekim 1939 tarihleri arasında Bitlis merkezde arazileriyle birlikte satışa çıkartılan camii sayısı 30 olmuştur. Bu camilerin hepsi eski vakıf mülkiyetleri idi⁴¹. Tarihi ve mimari özelliklerini tamamen yitirmiş atıl vaziyetteki bu camiilerin tadilatla tekrar ibadete kazandırılmasına özellikle ekonomik nedenlerden dolayı başvurulmamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü vasıtasıyla günün şartlarında çözüm üretmek amacıyla camiiler üzerinde kuruldukları arazileriyle birlikte satışa sunulmuştur. Bitlis örneğinde olduğu gibi vakıf mülkiyetlerinin kapladıkları arazileriyle birlikte müzayede edilmesindeki temel amaç ekonomik açıdan bu satışları daha cazip hale getirme düşüncesidir⁴².

TBMM'de 1931 yılı bütçe görüşmeleri esnasında vakıf mülkiyetleri adına önemli bir karar alınmıştır. Camii ve mescitlerin idaresi ve buralardaki görevlilerin⁴³ maaşlarının ödenmesi Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan alınarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir⁴⁴. Bu düzenlemeyle ibadethaneler üzerinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tasarruf yapma hakkı daha da artırılmıştır. Konuya dair Mecliste yapılan görüşmeler sırasında bütçe encümeni reisi Hasan Fehmi Bey, yeni düzenlemeyle bürokrasinin azaltıldığını ve hademe-i hayratın devlet bütçesi ile alakasının kesildiğini ifade etmiştir⁴⁵. 1931'deki düzenleme (yürürlüğe 1932'de girmiştir) yalnızca basit bir yetki devrinden ibaret değildir. Bu yeni düzenleme ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumluluk alanı daraltılmış, bazı küçük camiiler birleştirilmiş ve böylece hademe-i hayratın sayısı biraz daha azaltılmıştır. 1920'li yılların sonlarından başlayarak kadro dışı bırakılan camii ve mescitlerin finansal kaynağa dönüştürülmesi ile ilgili hukuki eksiklik ise 1935'te çıkartılan iki yasa ile giderilmiştir. 5 Haziran 1935'te **Vakıflar Kanunu** çıkartılmıştır⁴⁶. Ardından 15 Kasım 1935'te tasnif harici kalacak camii ve mescit hademesine verilecek muhassasat (ödenek/maaş) hakkında ayrı bir yasa çıkartılmıştır⁴⁷. Son kabul edilen 2845 nolu yasaya dair TBMM'de gerçekleştirilen görüşmeler sırasında Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper, kadro haricindeki camilerin gelecekteki durumlarına dair önemli bir konuşma yapmıştır. Fahri Kiper, tasnif neticesinde lüzum kalmayan camii ve mescitlerin ekonomik kazanç getirecek şekilde

⁴⁰ Bitlis Tarihi ve Bitlis'teki vakıf mülkiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Sözen (1981). Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu; Kadir Pektaş (2001). Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; Richard G. Hovannisian (2016). Bitlis ve Muş Tarihi Kentler ve Ermeniler, (Çev: Zülâl Kılıç), İstanbul: Aras Yayıncılık.

⁴¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi[VGMA]. 2380 Numaralı Hayrat Müzayede Satış Defteri(1932-1960), Evrak No: 10327, s. 32.

⁴² Öztürk, age, s. 488.

⁴³ Bu görevlilerin listesi için bkz. BCA. (8 Haziran 1931). 30. 01. 105. 657. 4.

⁴⁴ Gözaydın, age, s. 65.

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:4, Cilt: 2, s. 51.

⁴⁶ Düstur(5 Haziran1935). Tertip: 3, Cilt:16, Kanun No: 2762.

⁴⁷ Düstur(15 Kasım1935). Tertip: 3, Cilt:17, Kanun No: 2845.

satılacağını açık bir dille belirtmiştir⁴⁸. Bütün bunların neticesinde 1929'dan 1949 yılına kadar Türkiye'de 2815 camii ve mescidin satışı yapılmıştır⁴⁹. Bu yolla yüzyıllardır Anadolu halkı arasında yerleşmiş olan vakıf malı satılamaz anlayışı da bir ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında atıl durumda bırakılmış vakıf müesseseleri sadece Müslümanların kullandığı camii ve mescitlerden ibaret değildi. **Gayrimüslimlerin** vakıflarıyla bağlantılı kilise ve havralardan da harap durumda olanlar bulunmaktaydı. İstanbul başta olmak üzere yurdun çeşitli yerlerinde yangın, savaş ve tabii afetler neticesinde kullanılamaz hale geldiği için arazi işgaline neden olan kilise ve havralar vardı. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ibadethane tasnif ya da satışlarıyla ilgili meseleyi sadece eski camiilerin kamulaştırılması olarak isimlendirmek doğru değildir. Daha kavrayıcı bir biçimde "**atıl vakıf mülkiyetlerinin değerlendirilmesi meselesi**" ismini kullanmak yerinde bir yaklaşımdır. Meseleyi isimlendirme tartışmaları bir yana, neticede 1926-1949 yılları arasında Türkiye'de 82 kilise ve havranın arazileriyle beraber satışları yapılmıştır⁵⁰. Satış işlemleri sırasında gayrimüslim vatandaşların hassasiyetlerine dikkat edilmiştir. Ülke genelinde o günkü gayrimüslim nüfusu dikkate alındığında harabe vaziyette olan sadece 82 kilise ve havranın satılmış olması gayrimüslimler vatandaşlar tarafından makul bir uygulama olarak karşılanmıştır⁵¹. Kilise ve havraların satışları 5 Haziran 1935'te kabul edilen ancak bir yıl sonra yürürlüğe girdiği için "**1936 Beyannamesi**" olarak bilinen yasal düzenleme ile gerçekleştirilmiştir⁵². Lozan Antlaşması'nın esaslarına bağlı kalınarak gerçekleştirilen beyannamenin temel amacı hiçbir dinin mensubu arasında ayırım yapmadan resmi ya da gayri resmi tüzel kişiliklerin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün denetimi altına alınmasını sağlamak olmuştur.

Atatürk'ten sonra İsmet İnönü zamanında da harabe vaziyetteki vakıf mülkiyetlerinin nasıl değerlendirileceği meselesi devam etmiştir. Konunun tamamıyla çözüme kavuşturulması Atatürk'ün sağlığında mümkün olmamıştır. İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında atıl vakıf mülkiyetlerine karşı 1920'li yılların sonlarından itibaren uygulanmaya başlanan politikalara bağlı kalmıştır⁵³. Ayrıca bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kervansaray, hamam, han, camii ve mescit gibi vakıf mülkiyetlerine dair farklı yöntemlere de

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:5, Cilt: 6, s. 27.

⁴⁹ Öztürk, age, s. 492.

⁵⁰ Öztürk, age, s. 491.

⁵¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkemizde bulunan gayrimüslim vakıfları, kilise ve havra sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif Öztürk (2003). Azınlık Vakıfları, Ankara: Altınküre Yayınları, s. 1-33.

⁵² 1936 Beyannamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Resmi Gazete (13. 6. 1935). Sayı: 3027, Kanun No: 2762; Öztürk, 2003, age, s. 147, 148.

⁵³ Gotthard Jaschke (1990). Türkiye Kronolojisi(1938-1945), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 43.

başvurulmuştur. 1939-1945 yılları arasında ülke güvenliğini sağlamak için asker sayısı dört katına çıkartılarak bir milyona ulaşmıştır⁵⁴. Bunun üzerine güzergâh üzerindeki birçok kamu kuruluşu ve hayrat yeri Türk ordusu için geçici ikamet yerleri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Savaş yıllarında en çok önem arz meselelerden biri de halkın beslenme ihtiyacının karşılanması idi. Bu amaçla devlet gıdada tekelleşmenin ve stokçuluğun önüne geçmek için yiyecek malzemelerini tek bir merkezde toplamaya gayret göstermiştir. Böylece geniş araziye sahip vakıf mülkiyetleri depo ya da ambar olarak kullanılmıştır⁵⁵. Yaşanılan hassas dönemden dolayı müracaat edilen bu uygulamalara II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından güvenlikte oluşan problemlerin aşılması ile son verilmiştir. Fakat zaman içinde dünyada insan haklarının daha da gelişmesi ve laiklik uygulamalarının az müdahaleci bir hüviyet kazanması Türkiye'de vakıf mülkiyetlerine karşı izlenen politikaların farklı bir boyut kazanmasına neden olmuştur⁵⁶. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından başlayarak, tarihi ve mimari öneme sahip camiiler restore edilerek tekrar ibadete açılmıştır. Bu sayede sayıları azımsanmayacak miktarda harabe vakıf mülkiyeti insanların kullanımına sunulmuştur. Örnek olarak ele alındığında, bir külliyenin içinde yapılmış tarihi Afyon Ulu Camii⁵⁷ ve aynı anda binlerce Müslümanın namaz kılabileceği İstanbul Beylerbeyi Camii⁵⁸ tadilatı yapıldıktan sonra yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Restorasyon çalışmalarının sonunda harabe vaziyetteki vakıf mülkiyetlerinin bir bölümü Cumhuriyetin dinamik yapısını sembolize eder bir kimliğe kavuşturulmuştur.

İsmet İnönü zamanında Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış M. Şerafettin Yalçın tarih bilgisine sahip ve vakıflar hakkında çalışmaları olan bir aydındır⁵⁹. O'nun bazı girişimleri de atıl vaziyetteki vakıf mülkiyetlerinin onarılmasına katkı sağlamıştır. 1942 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde basımı yapılmış ve yeni Türk alfabesine aktarımı M. Şerafettin Yalçın tarafından

⁵⁴ İrfan Bülbül (2006). II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'de sosyal yaşama olumsuz yansımaları, İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 9, s. 15, 16.

⁵⁵ Öztürk, age, s. 514.

⁵⁶ 1940'lı yılların ikinci bölümünde Türkiye'deki laiklik uygulamalarından yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. H.P. Yedinci Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutalgası 17 Kasım-4 Aralık 1947, Ankara: Ulus Basımevi, s. 449-492. Bülbül, age, ; Esmâ Torun (2002). II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 29-30, s. 143-158; Ali Dikici (2008). Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 42, s. 161-192.

⁵⁷ Afyon Ulu Camiinin tadilatının yapıldığını gösterir belge için bkz. BCA(17 Nisan 1947). 030. 18. 01. 02. 113. 26. 2.

⁵⁸ İstanbul Beylerbeyi Camiinin tadilatının yapıldığını gösterir belge için bkz. BCA(24 Aralık 1945). 030. 18. 01. 02. 109. 753.

⁵⁹ II. Diyanet İşleri Başkanı M. Şerafettin Yalçın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Özteke (2017). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Çağdaş İslamcı Bir Aydın: Mehmet Şerafettin Yalçın, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aykut Kazancıgil (1991). Mehmet Şerafeddin Yalçın (1879-1947) Hayatı ve Eserleri, Bilim Felsefe Tarih Dergisi, Sayı: 26, s. 113-142; Cemal Server (26 Nisan 1942). Şerafüddin Yalçın, Vakıf, Sayı: 8623, s. 1, 2.

gerçekleştirilmiş “Kara Ahmed Vakfiyesi” isimli çeviri kitabın bazı kısımlarında, tarihi öneme sahip yerlerin korunmasına yönelik tespitler mevcuttur. Yaltkaya’nın uyarı niteliğindeki tespitlerinde vakıf eserlerin korunmasına yönelik ifadelere yer verilmiştir:

“İstanbul’da Topkapı Ahmed Paşa Camii Türk mimarisinin güzel eserlerinden biridir. Mihrabın sol tarafında fevkani cenahın ön köşesinde olması gelen mahfilin bugün, etrafında eski padişahların mahfillerine mahsus olan kafes mevcut değildir. Vakfiyede müellifin zikrettiği levhanın yerinde, bugün yeni yazılmış bir levha görülmektedir ki, levhadaki manzum tarih diğer nesirler ile karıştırılmış ve ibarede rabt-ü zapt gözetilmemiştir. Biz niçin mazimizin bu kıymetli eserlerine daha fazlasıyla önem arz etmiyoruz”⁶⁰.

İsmet İnönü Dönemi vakıf mülkiyetlerinin değerlendirilmesi açısından oldukça hareketli geçmiştir. II. Dünya Savaşı’na bağlı gelişmeler ve dünyada değişen laiklik algısı İsmet İnönü zamanında siyasi erkin vakıf mülkiyetleri üzerinde farklı tasarruflara başvurmasına neden olmuştur. Her şeye rağmen konunun halk tarafından dini hassasiyetler içinde değerlendirilmesinden dolayı hareket etmenin zor olduğu bir alan olan atıl vakıf mülkiyetleri meselesi, Demokrat Parti iktidarını da uğraştırmıştır.

3. Muhafazakâr Bir İktidarın Vakıf Mülkiyetleriyle Sınırı

1950 seçimleri sonunda⁶¹ yüksek bir oy oranıyla iktidara gelen Demokrat Parti[DP]’den ülkede var olan sorunların çözümü konusunda da halkın beklentisi de yüksek olmuştur. Özellikle muhafazakâr kesimler DP’den dinsel sahaya dair bazı hak ve özgürlüklerin genişletilmesini istemekteydi⁶². Esasen 1946 yerel seçimlerinde ciddi bir oy kaybı yaşamış CHP’de bu seçimlerden sonra laiklik uygulamalarında bir yumuşama dönemine girmiştir. CHP, DP ile yarışa girdiği bir dönemde **liberalleşmiş** bir laiklik anlayışını savunmaya başlamıştır⁶³.

⁶⁰ M. Şerafettin Yaltkaya (1942). Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, s. 97.

⁶¹ Beyaz Devrim olarak isimlendirilen 1950 seçimlerinde DP ülke genelinde kullanılan oyların yaklaşık %55’ni almış ve tek başına iktidar olmayı başarmıştır. 1950 seçimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Albayrak (2004). Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti(1946-1950), İstanbul: Phoenix Yayınevi, s. 183.

⁶² İktidara geldikten çok kısa bir süre sonra 16 Haziran 1950’de Arapça ezan yasağını Meclisteki görüşmelerde CHP grubunun da desteğini alarak kaldıran DP’den mütedeyyin kesimler dini sahada bir takım değişiklikler yapılması konusunda ciddi bir beklenti içine girmişlerdir. Örnek bir gelişme olarak DP iktidarının ilk aylarında İstanbul’da Kartal-Yunus İstasyonunda makasçı olarak çalışan Halit Demiryumruk Başbakan Adnan Menderes’e yolladığı mektupta Ayasofya’nın tekrar camii olarak açılmasını tüm Türk-İslam âlemi adına rica etmiştir. Başbakan Adnan Menderes’e gönderilen mektup için bkz. BCA(30.09.1950). 030.01.17.99.13.

⁶³ Mete Tunçay (1983). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 3, s. 578. CHP, iktidarının son günlerinde Türk büyüklerine ait bazı türbelerin tekrar açılmasına karar vermiştir. Böylece 20 türbe tekrar halkın ziyaretine açılmıştır. Bu gelişme vakıf bağlantılı kurumlarla ilgili meselelerin çözülmediği gibi siyasi malzeme olarak da kullanıldığı göstermesi açısından da önemlidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jaschke, 1972, age, s. 104, 105.

Harabe vakıf kurumları meselesi II. Meşrutiyet Dönemi'nde ete kemiğe bürünmüştür. Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerinde meselenin çözümü için farklı yöntemlere başvurulmuştur. DP Dönemi'ne gelindiğinde ise konuya en çok dini hassasiyetler çerçevesinde yaklaşmıştır. DP'nin kurucu kadrosunda yer almış aydınlardan Samet Ağaoğlu'nun hatıratındaki şu ifadeler Adnan Menderes ve iktidarının meseleye yaklaşımını göstermesi açısından oldukça önemlidir: "*Adnan Bey'in, Eyüp Sultanı ziyaretleri, camiilere halılar hediye etmesi, büyüklü küçüklü birçok caminin onarılmasına emir vermesi, müsteşarına iftarlar tertip ettirmesi gibi hareketleri göze batıyordu*"⁶⁴. Parti ve iktidarın başı olarak Adnan Menderes'in dini yerlere olan bakış açısı milletvekillerinin TBMM'ye sunduğu kanun tekliflerine de bir şekilde yansımıştır. DP Elazığ Milletvekili Ömer Faruk Sanaç, tek parti döneminde yapılmış camii tasniflerinin yeniden düzenlenmesi ve buralarda çalışan personelle ilgili özlük haklarının değiştirilmesi gerektiğini TBMM'de dile getirmiştir⁶⁵. DP Milletvekillerinin çoğunluğu tarafından desteklenen teklif İçişleri Bakanlığı komisyonuna havale edilmiştir.

Erzurum DP Milletvekili Abdülkadir Eryurt 28 Kasım 1955 günü, Mecliste yaptığı konuşmasında Saltukoğulları'ndan kalma Erzurum Ulu Camii ve külliyesinin çok acil bir biçimde tadilatının yapılmasını istemiştir⁶⁶. Meseleyle yakından ilgilenen Başbakan Adnan Menderes Abdülkadir Eryurt'a tadilatın en kısa sürede tamamlanacağı sözünü vermiştir.

Örnek teşkil edecek türden sayılabilecek yukarıdaki gelişmeler DP iktidarının harap vaziyetteki vakıf yerlerine bakış açısını yansıtmaları açısından önemlidir. Adnan Menderes'in dindar bir insan olması, tarihi ve mimari öneme sahip yerlerin harap vaziyetten kurtarılmak istenmesi, halkın konu hakkındaki hassasiyetinin dikkate alınması ve elde olmayan nedenlerle yılların ihmal edilmişliğine son verilmek istenmesi DP iktidarının vakıf müesseselerine olan yaklaşımını belirleyen temel unsurlar olmuştur. Atatürk'ün talimatlarıyla 1930'lı yılların ikinci yarısında başlamış olan harap vakıf kurumlarını tekrar kazanma uygulamalarına DP iktidarında da devam edilmiştir. Özellikle DP iktidarının ilk iki döneminde eski hayrat kurumlarının tadilatına daha fazla önem verilmiştir. Beylikler, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin simgeleşmiş tarihi eserleri restore edilerek yeniden halkın kullanımına açılmıştır.

DP Döneminde atıl vakıf kurumlarına yönelik olarak yürütülen titiz tadilat çalışmalarının yanında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu kurumlarla ilgili zaman zaman kimi amirlerin yaptığı uygulamalara da devam edilmiştir. Bu uygulamaların başında artık kullanılması hiçbir şekilde mümkün olmayan yerlerin arazileriyle beraber doğrudan satışı gelmektedir. Milli Mücadele

⁶⁴ Samet Ağaoğlu (2004). Arkadaşım Menderes-Marmara'da Bir Ada, İstanbul: Alkım Yayınevi, s. 56.

⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:9, Cilt: 26, s. 38.

⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi (1961). Ankara: TBMM Basımevi, Devre:10, Cilt: 5, s. 1015, 1016.

yıllarında Yunan işgal ve zulmüne en fazla maruz kalmış illerimizden biri de Balıkesir'dir⁶⁷. Yunanlıların işgal yıllarında şehirdeki birçok hayrat kurumu zarar görmüştür. Bunların bir bölümü Atatürk ve İsmet İnönü zamanlarında tadilatı yapılarak tekrar insanların hizmetine sunulsa da çoğu onarılamayacak haldeydi. Bu koşullarda tadilatı imkân dâhilinde olmadığı için DP iktidarında 1951-1958 yılları arasında, Balıkesir'de sebil, camii ve mescit türünden 9 eski vakıf eseri arazileriyle birlikte müzayede yoluyla satılmıştır⁶⁸. Satış uygulaması dışında DP iktidarı döneminde şehir içi imar faaliyetlerinden dolayı yer değiştirilmiş veya yıkılmış vakıf mülkiyetleri de vardı. Somut bir sonuca ulaşmamız için örnek olarak ele alındığında İstanbul'daki Oğlanlar Tekkesi'ne yönelik bu tür bir uygulamadan bahsetmek mümkündür. 1957 yılında Millet Caddesi açılırken Oğlanlar Tekkesi'nin bir bölümü yıkılmış, türbesi ve sebili ise Murat Paşa Camii'nin avlusuna taşınmıştır⁶⁹.

Atıl hayrat kurumlarının nasıl değerlendirileceği meselesi CHP iktidarlarını olduğu kadar DP iktidarlarını da uğraştırmıştır. Meselenin halkın manevi değerleriyle ilgili yanlarının bulunması her iki partinin de uygulamalarında kamuoyundan ciddi eleştiriler almasına neden olmuştur. Hatta 1960 darbesinden sonraki yıllarda iş başına geçen hükümetlerde bu konuyla uğraşmak zorunda kalmıştır⁷⁰. Türkiye'de bugün dahi harabe konumundaki bazı vakıf müesseselerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği gündeme gelmektedir.

4. Sonuç

Yaşadığımız coğrafya hayır işlerine(charities) önem veren insanları bünyesinde barındırdığı için binlerce vakfa ev sahipliği yapmıştır. Ancak zaman içinde yaşanan gelişmelerden dolayı vakıf müesseselerinin zarar görmesiyle ortaya bu kurumlarla ilgili çeşitli meseleler çıkmıştır. Hayrat kurumlarının ayakta kalmasının zorlaşması Osmanlı Devleti'nin son zamanlarından başlayarak siyasi otoriteyi elinde bulunduranları meşgul etmiştir. Atıl haldeki hayır müesseselerinin neden olduğu sorunlara son vermek için özellikle CHP ve DP iktidarları döneminde tadilat, satış, yıkmak veya koruma altına almak(müze yapmak) müracaat edilmiş çeşitli yöntemler olmuştur. Meselenin hassasiyeti kadar ülkenin diğer önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kalması da çözümün uzamasına yol açmıştır. Nihayetinde bu konuyla ilgili iktidarı elinde bulunduranlar kamuoyu reflekslerine ve devrin koşullarına göre hareket ederek çeşitli çözüm yöntemlerini devreye sokmuşlardır.

⁶⁷ Kuvayı Milliye'nin başladığı ilk şehirlerden biri olan Balıkesir'in Milli Mücadele yıllarındaki konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay vd. (1986). Milli Mücadele'de Balıkesir, İstanbul: Kent Basımevi.

⁶⁸ VGMA. 2380 Numaralı Hayrat Müzayede Satış Defteri(1932-1960), Evrak No: 10327, s. 34.

⁶⁹ Esmâ İğüs ve Hayriye İsmailoğlu (2016). Osmanlı Kenti İstanbul'u Yıkmak ve Yeniden Yapmak Paradoksu: Menderes Yıkımları, IV. Uluslar arası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, s. 149.

⁷⁰ 1926-1972 yılları arasında Türkiye'de satışı yapılmış hayrat taşınmazının sayısı 3900'dür. Hayrat müesseseleriyle ilgili meseleler 1960'lı ve 1970'li yıllarda da gündemi meşgul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, 1995, age, s. 491, 492.

5. Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi[BCA]. (12 Haziran 1924).51.05.2.1.39.

BCA. (4 Aralık 1929).020.18.01.02.6.59.9.

BCA. (8 Haziran 1931).30.01.105.657.4.

BCA. (24 Aralık 1945).030.18.01.02.109.753.

BCA. (17 Nisan 1947).030.18.01.02.113.26.2.

BCA. (30.09.1950).030.01.17.99.13.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [VGMA]. 2380 Numaralı Hayrat

Müzayede Satış Defteri, (1932-1960), Evrak No: 10327, s. 32, 34.

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

C. H.P. Yedinci Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tualgası 17 Kasım-4 Aralık 1947,
Ulus Basımevi, Ankara.

Düstur.

Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekâlifi Kanuniye Zabıtları.

Resmi Gazete.

TBMM Tutanak Dergisi.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Gazeteler ve Süreli Yayınlar

Sebilürreşad (25 Eylül 1340). Medreseler Satılıyor.

Vakit (26 Nisan1942). Şerefüddin Yalpkaya.

Kitap ve Makaleler

AĞAOĞLU, S., 2004, "Arkadaşım Menderes-Marmara'da Bir Ada", Alkım Yayınevi,
İstanbul.

ALBAYRAK, M., 2004, "Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti(1946-1950)",
Phoenix Yayınevi, İstanbul.

ALTINSU, A., 1972, "Osmanlı Şeyhülislamı", Ay yıldız Matbaası, Ankara.

ARDAKOÇ, K., 1955, "Hilafet Meselesi", Petek Yayınları, İstanbul.

ASLANPAY, N., 1973, "Diyaret İşleri Başkanlığı (Kuruluşu, Çalışması ve
Birimlerinin Tanıtılması)", Ankara: Ayyıldız Matbaası.

- ATATÜRK, M. K., 2011, *"Nutuk"*, Düzenleyen: Şefik Memiş ve İsmail Şen, İstanbul: Tıpkıbasım Yayınevi- Çevrimyazı.
- AYTÜRK, N., vd., 1987, *"Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)"*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BÜLBÜL, İ., 2006, *"II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Yaşama Olumsuz Yansımaları"*, İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 9, s. 15, 16.
- BAKIRCI, N., 2007, *"Konya Mevlana Dergâhı"*, İstem Dergisi, Sayı: 10, s. 193-204.
- ÇEVİRİMLİ, N., 2013, *"Teberrukat Eşyalarının Evkaftaki Serüveni"*, Vakıflar Dergisi, Sayı: 39, s. 147-170.
- DİKİCİ, A., 2008, *"Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları"*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 42, s. 161-192.
- ELMACI, M. E., 2006, *"İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar"*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- ESEN, K., 2011, *"Tek Parti Dönemi Camii Kapatma / Satma Uygulamaları"*, Tarih ve Toplum, Sayı: 13, s. 96.
- EYİCE, S., 2013, *"Mustafa Kemal Atatürk"*, İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, Cilt: 31, s. 337.
- GÖKALP, Z., 27 Teşrinievvel 1332, *"İttihat ve Terakki Kongresi"*, İslam Mecmuası, Cilt: 4, Sayı: 48, s. 975, 976.
- GÖZAYDIN, İ., 2009, *"Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi"*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HOVANNISIAN, R. G., 2016, *"Bitlis ve Muş Tarihi Kentler ve Ermeniler"*, Çev: Zülâl Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- İĞÜS, E., ve İsmailoğlu H., 2016, *"Osmanlı Kenti İstanbul'u Yıkma ve Yeniden Yapma Paradoksu: Menderes Yıkımları"*, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu.
- İNAN, A., 1938, *"Resim Galerisi"*, Belleten, Cilt: 2, Sayı: 5-6, 251, 252.
- JASCHKE, G., 1972, *"Yeni Türkiye'de İslamlık"*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- , 1990, *"Türkiye Kronolojisi (1938-1945)"*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KARA, İ., 2012, *"Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam"*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- KARA, M., 1999, "Din Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler", Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KAZANCIGİL, A., 1991, "Mehmet Şerafeddin Yalpkaya (1879-1947) Hayatı ve Eserleri", Bilim Felsefe Tarih Dergisi, Sayı: 26, s. 113-142.
- KÖSTÜKLÜ, N., 2005, "Vatan Savunmasında Mevlihaneler Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye", Çizgi Kitabevi, Konya.
- KUTAY, C., vd. ,1986, "Milli Mücadele'de Balıkesir", Kent Basımevi, İstanbul.
- MADRAN, E., 1996, "Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi-I", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1-2, s. 68.
- OBUZ, Ö., 2017, "Milli Mücadele'ye Şark'tan Bir Destek: Siirt Örneği", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 27, s. 266-273.
- ONAY, A., 2009, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camiilerin Finansmanı", Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 18, s. 51, 52.
- ÖZ, B., 2004, "İttihat-Terakki ve Bektaşiler", Can Yayınları, İstanbul.
- ÖZ, T., 1956, "Atatürk ve Türk Sanatları", Belleten, Cilt: 20, Sayı: 80, s. 585-598.
- ÖZGÜ, M., 1963, "Atatürk'ün Edebiyat ve Sanat Anlayışı", Belleten, Cilt: 27, Sayı: 108, S. 21-56.
- ÖZTEKE, F., 2017, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Çağdaş İslamcı Bir Aydın: Mehmet Şerafettin Yalpkaya", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZTÜRK, N., 1995, "Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi", Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- , 2003, "Azınlık Vakıfları", Altınküre Yayınları, Ankara.
- PEKTAŞ, K., 2001, "Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SELVİ, H., ve CIRIK, B., 2014, "Milli Mücadele'de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 220-225.
- SÖZEN, M., 1981, "Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- TORUN, E., 2002, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 29-30, s. 143-158.
- TUNÇAY, M., 1983, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi", İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 578.

- ÜNSAL, B., 1969, "*İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı*", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, s. 5-60.
- YAKUT, E., 2005, "*Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*", Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YALTKAYA, M. Ş., 1942, "*Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi*", Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara